

УДК 930.253:94(477.4)«1863/1864»

Т. А. КЛИМЕНКО*

ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1863–1864 РОКІВ (за документами Державного архіву Черкаської області)

Висвітлено один із найвизначніших національно-визвольних виступів ХІХ ст. на Правобережжі – Польське (або Січневе) повстання 1863–1864 рр. До наукового обігу вводяться документи, які розкривають передумови, сутність, рушійні сили, характерні особливості, територіальне охоплення та трагічні наслідки повстання.

Ключові слова: повстання; польська національна консолідація; трагічні наслідки.

Польські території, після входження до складу Російської Імперії, стали постійним джерелом нестабільності для російської влади. Незважаючи на те, що Царство Польське в цей період функціонувало в більш вільних умовах, ніж інші імперські території, а саме: зростала чисельність населення, швидкими темпами розвивалися культура і економіка, все частіше проявлялося бажання відновлення країни в кордонах 1772 р. і здобуття незалежності.

Відомий російський географ, геолог, біолог, історик, літературознавець, філософ, анархіст і революціонер П. Кропоткін, перебуваючи на службі у 1862–1867 рр. в Амурському та Іркутському краях, та маючи можливість спілкуватися з поляками, так писав про них: «Поляки, до честі їх буде сказано, ніколи не несли своєї участі з покорою. ... Польща ніколи не втратить свого національного характеру – він занадто різко викарбуваний ...»¹.

Варто зауважити, що на початку 1860-х роках народне невдоволення досягло свого піку, і вже у 1863 р. на Правобережній Україні було організовано і діяло декілька десятків повстанських загонів, які склалися переважно з представників польської шляхти, частково – міщан, однодворців та селян. Певну частину повстанців склали також євреї, чие положення у царській Росії було настільки тяжким, що їм не доводилося обирати більш чи менш вигідну для себе партію, а земельне питання, на відміну від селян, було для них неактуальним. Тому вони достатньо згуртовано вступали до лав повстанців². У збройних загонах на Київщині брала участь переважно польська шляхта. Найбільші із цих загонів під проводом В. Рудницького, Е. Ружицького намагалися чинити опір царським військам. Провідником цих настроїв стало польське

* *Клименко Тетяна Анатоліївна* – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Черкаської області.

духовенство, яке під час повстання надавало значну підтримку й допомогу. Монастирі та костели перетворювалися в штаби та склади зброї.

Крім того, поляки покладали надії на підтримку з боку українського селянства, проте вони не справдилися. Намагаючись повернути до себе українських селян, деякі польські пани, видавали їм так звані «золоті грамоти», в яких проголошували, що саме вони, а не цар, дарували селянам землю і свободу. Однак, оскільки керівники повстання ігнорували соціальні потреби українського селянства та українське національне питання, вони були байдужими до повстання, а часто й ворожими, тому селяни Правобережної України (в основній своїй масі) не підтримали повстання і мало хто з українських селян приєднався до повсталих з ідейних міркувань, лише ті, що перебували у них на службі³. Через те, що сили повсталих були обмежені та погано озброєні, у 1864 р. повстання було придушено⁴. Царський уряд жорстоко помстився повстанцям шляхом проведення проти них репресій. Десятки тисяч їх загинули під час боїв, були страчені, заслані на каторгу до Сибіру і до внутрішніх губерній Росії, насильно рекрутовані до війська, а їхнє майно конфісковане. Священики, які підтримували борців проти імперсько-російського гноблення, були покарані на смерть⁵. П. Кропоткін так описує жахливі умови життя поляків на каторзі: «После восстания 1863 года в одну Восточную Сибирь прислали одиннадцать тысяч мужчин и женщин, главным образом студентов, художников, бывших офицеров, помещиков и в особенности искусных ремесленников – лучших представителей варшавского пролетариата. Большую часть их послали в каторжные работы, остальных же поселили в деревнях, где они не находили работы и почти умирали с голода. Каторжники поляки работали или в Чите, где они строили баржи (то были наиболее счастливые), или на казенных чугунолитейных заводах, или на соляных варницах. Я видел последних в Усть-Кугуте на Лене. Полуголые они стояли в балагане вокруг громадного котла и мешали густой рассол. В два года работы при подобных условиях умирали от чахотки»⁶. Російський уряд жорстоко переслідував не лише поляків – учасників збройних повстань, а й українців, зокрема членів просвітницьких громад: влада розглядала рух громадівців як продовження польського руху. У Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах пройшли арешти. Найактивніші учасники громад, у т. ч. П. Чубинський⁷, О. Кониський⁸, В. Лобода, були заслані на північ Росії.

Переслідування польських повстанців не обмежувалися 1864 р. Вони продовжувалися ще декілька років. Про це свідчить справа Звенигородського повітового суду від 10 січня 1865 р. – 21 жовтня 1866 р., у документах якої йдеться про знайдені в маєтку поміщика Гринцевича 11 фото учасників повстання, а в поміщика Станіслава Будкуса з с. Рижанівка⁹ – політичне листування і тези польської конституції. І вже тільки за Указом Імператора Олександра II від 17 травня 1867 р. на честь

шлюбу його сина Олександра частково були помилувані повстанці: «Тем из преступников, которые при осуждении в каторжные работы без срока ограничить оные пятнадцатью годами. А для прочих сократить ... на одну третью часть. Сосланным в Сибирь на поселение разрешить по прибытии в ссылку не менее пяти лет, приписываться к сельским обществам ... дозволить записываться в Сибирских городах в мещане, не предоставляя им однако права переходить в высшие городские сословия. Сосланным на житие в Сибирь без назначения заключения, по прибытии ими в ссылку не менее четырех лет, дозволить просить о перемещении в другие отдаленные губернии вне Сибири ... не ближе трехсот верст от города или селения из коего они были сосланы ... и подлежали особому надзору полиции в продолжении двух лет не имея права выезжать в другие места»¹⁰. Разом з Указами Імператора Олександра II про засудження повстанців також оголошувалися Укази про секвестр або конфіскацію їхнього майна, в яких зазначалось: «за участие в мятеже преданы полевому суду ... повергнуты секвестру (конфискации) имущество и капиталы их и принадлежащие родителям их, которое может достаться им по наследству; за тем собственное имущество мятежников передать по описи в ведение Киевской Палаты Государственных имуществ, а на имение родителей их наложить запрещение ... Городским управлениям предписать, чтобы они разыскали имущество помянутых лиц и родителей их и если откроется поступили таким же образом ... дабы имущество означенных лиц до секвестра не могло быть отчуждено, передано в другие руки и обременено долгами, то на таковое, а равно на имение родителей их наложить повсеместное запрещение»¹¹.

Подальший Указ Імператора Олександра II від 7 серпня 1868 р. оголошував про звільнення майна звинувачуваних осіб, справи яких були припинені за Указом від 17 травня 1867 р.¹²

Документи з історії польського визвольного руху, зокрема, Польського повстання 1863–1864 рр. зберігаються у Державному архіві Черкаської області. Це – офіційні документи центральних та місцевих органів влади, серед яких: документи про участь у повстанні; обвинувачення селян у привласненні майна повстанців; накладання заборони на майно повстанців; поділ конфіскованого майна; конфіскацію майна учасників повстання; заборону навчальним закладам відпускати на канікули додому студентів та учнів польського походження у 1863 р.; списки учасників повстання; списки осіб, звільнених від судового переслідування за недостатніми доказами; участь євреїв Березницького товариства; заборона здійснення майнових угод з повстанцями; виплата боргів із конфіскованого майна польських повстанців; звинувачення директора цукрового заводу Прожесмицького у зберіганні підписного листа пожертвувань на користь польських погорільців м. Кракова; звинувачення у зберіганні фотографій учасників повстання; сприяння купівлі конфіскованого

майна і маєтків повстанців польського походження; оголошення розшуку повстанців-втікачів; постанови про закриття всіх слідчих справ та заборона відкривати нові, предметом розгляду яких було Польське повстання; розповсюдження в навчальних закладах книги В. Ратча «Сведения о Польском мятеже 1863 г. в северо-западной России», Указ Імператора Олександра II про засудження, розшук і конфіскацію майна князя Вільгельма Радзивілла – представника найбагатшого польського роду, князя, аристократа, пруського генерала піхоти¹³.

Поява нових та розширення володінь російських землевласників на Правобережній Україні, в більшості своїй представників знатних дворянських родин Російської імперії, таких як: Воронцови, Лопухіни, Потьомкіни, Багратіони, Шувалови, Орлови, Куракіни, Бутурліни, Галіцини, Раєвські та ін. пояснює те, що царська Росія активізувала свою політику русифікації та приборкання українського національного руху.

Це підтверджував і циркуляр Київського губернатора про виконання Указу Урядового Сенату від 23 грудня 1865 р. про заборону особам польського походження придбавати маєтки в дев'яти західних губерніях, в якому зазначалося «относительно мер к водворению русского элемента ... в девяти западных губерниях на 10-ти миллионное население, преимущественно Малороссийское, Белорусское и частью Литовско-Жмудское имеется сравнительно весьма ничтожное по численности население польского происхождения; что население это, состоящее большей частью из помещиков и мещан, дает всему краю характер польский и мешает остальному, нисколько не польскому населению, правильно развиваться и пользоваться, наравне с прочими подданными, многими предпринятыми Его Величества реформами, и что сила этого сословия заключается в корпоративной замкнутости владения недвижимою собственностью, не допускающей проникать к себе никакую другую национальность и особенно русскую. При посредством устранения лиц польского происхождения от права приобретать вновь имения в Западном крае, не стесняя законных прав владения нынешних польских помещиков, окончательно преградила бы возможность усиления сего класса... посредством достаточного усиления в оном числа русских землевладельцев, воспретить лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти Западных губерниях, и со времени объявления сего постановления, считать недействительными все совершенные после того акты и сделки на переход означенных имений в пределах этих губерний, находящихся к лицам польского происхождения, всяким иным путем, кроме наследства по закону. Сверх того, ... высланным из Западного края владельцам секвестрованных имений предоставить право в двух-годичный срок со дня утверждения Его Величеством настоящего положения (т. е. 10 декабря), продать свои имения в западном крае лицам русского происхождения, православного

и протестантского вероисповедания, или же вместо продажи променять сим лицам свои имения на частные имения, находящиеся в других местностях Империи. При чем, для облегчения подобных продаж и сделок, освободить договаривающихся, при совершении актов, от крепостных и других пошлин, распространив это правило и на продажу и на промен имений не секвестрованных, принадлежащих в Западном крае лицам, высланным административным порядком оттуда, за содействие последнему мятежу... Для уведомления припечатать в установленном порядке. Декабря 23 дня 1865 года. Подлинное подписали: обер-секретарь Орлов, секретарь Гартман, помощник секретаря Бржестовский»¹⁴.

Проте, перед здійсненням купівлі-продажу, або обміну нерухомого майна особи польського походження повинні були надати довідку про непричетність до повстання, при отриманні якої здійснювалася ретельна їх перевірка¹⁵. В циркулярі Київського губерньського управління від 24 червня 1863 р. зазначалося: «... чтобы при совершении каких бы то не было актов на недвижимые имения или при взыскании с таковых имений по заемным обязательствам и контрактам, равно при назначении имений в продажу, предварительно забираемы были от дел справки о неприкосновенности к мятежу лиц, совершающие акты»¹⁶.

Проте, частина власників маєтків, передбачаючи переслідування, виїжджала за кордон. Місцеве населення, користуючись бездоглядністю, вдавалося до грабунків цих володінь. Наприклад, тому свідченням є справа Канівського повітового суду про пограбування маєтку дворянина Антона Дзиковського селянами с. Дибенець¹⁷.

У сфері освіти відбулися зміни на користь навчання дітей в російському православному дусі. Діти польської національності стали зазнавати утисків¹⁸. У циркулярі Київського учбового округу від 22 червня 1863 р. зазначалося про заборону відпускати на канікули в Західні губернії та Царство Польське студентів та учнів польського походження¹⁹. З метою надання більшого значення проведенню русифікації польської школи, у 1869 р. Київським навчальним округом було рекомендовано дирекціям навчальних закладів придбати книгу «Сведения о польском мятеже 1863 г. в северо-западной России»²⁰.

Польське (або Січневе) повстання 1863–1864 рр. є одним із найвишніших національно-визвольних виступів XIX ст. Хоча це повстання зазнало поразки, воно дало значний поштовх розвитку національного самоусвідомлення і їх жертви не були даремними. Безліч повстанців подалися на еміграцію і утворили потужну діаспору, яка всіляко продовжувала допомагати революційним процесам. Січневе повстання стало ще одним кроком на шляху національної консолідації і сприяло зростанню суспільної свідомості поляків усіх польських регіонів. Воно примусило царську владу узаконити перетворення, сформульовані в повстанському аграрному маніфесті.

- ¹ *Кропоткін П. А.* Етика. Москва, 2011. С. 372.
- ² Держархів Черкаської обл. (Державний архів Черкаської області) Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 205.
- ³ Там само. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 51.
- ⁴ Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.
- ⁵ *Земський Ю.* Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці до польського повстання 1863–1864 рр. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Вип. 21. Київ, 2010. С. 149–161.
- ⁶ *Кропоткін П. А.* Зазнач. праця. С. 373.
- ⁷ Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – правознавець, фольклорист і етнограф, поет, громадський і просвітницький діяч, активний учасник українського руху, автор тексту Державного гімну України. Як «неблагонадійний» на підставі жандармських донесень восени 1862 р. був заарештований і засланий під нагляд поліції в с. Пінега (нині – селище Архангельської області), наступного року переведений до м. Архангельськ.
- ⁸ Кониський Олександр Якович (літературні псевдоніми – О. Верниволя, Ф. Горovenko, О. Перебендя, Полтавець та ін.; 1836–1900) – письменник, публіцист, громадський діяч. В січні 1863 р. був заарештований і в позасудовому порядку висланий до Вологди, потім – до Тотьми (нині – місто Вологодської області). 1865 р. отримав дозвіл виїхати за кордон для лікування. У 1866 р. повернувся в Україну і від кінця року жив у Катеринославі (нині – м. Дніпро), перебуваючи під гласним поліцейським наглядом поліції.
- ⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. 661. Оп. 1. Спр. 1435. Арк. 38.
- ¹⁰ Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.
- ¹¹ Там само. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 10.
- ¹² Там само. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 70.
- ¹³ Там само. Ф. 833. Оп. 1. Спр. 790. Арк. 226.
- ¹⁴ Там само. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 11.
- ¹⁵ Там само. Ф. 420. Оп. 1. Спр. 980. Арк. 4.
- ¹⁶ Там само. Арк. 8.
- ¹⁷ Там само. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 951. Арк. 41.
- ¹⁸ *Лиценбергер О. А.* Римско-католическая Церковь в России: история и правовое положение. Саратов, 2001. С. 125.
- ¹⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 396. Арк. 123.
- ²⁰ Там само. Ф. 471. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 67.

The article highlights one of the most prominent national-liberation performances of the 19th century – the Polish (or January) uprising of 1863–1864. The author introduces into the scientific circulation new documents, that reveal the preconditions, essence, driving forces, characteristic features, territorial coverage and its tragic consequences.

Key words: rebellion: Polish national consolidation; tragic consequences.